

aan 't licht. Een bijkomend winstpunt is dat de werkwijze van verschillende schrijvers, het kiezen en plaatsen van argumenten voor uiteenlopende verhalen, daarmee aardig wordt blootgelegd. Zodat juist dit deel ook aanschouwelijke lessen heeft te bieden in de praktijk van wat Von der Dunk treffend *De organisatie van het verleden* noemt.

J. G. Stork-Penning

F. Venturi, *Settecento riformatore*, I. *Da Muratori a Beccaria*, II. *La chiesa e la repubblica dentro i low limiti 1758-1774*, III. *La prima crisi dell'Antico Regime 1768-1776*, IV. *La caduta dell'Antico Regime 1776-1789*, 2 dln. V. *L'Italia dei lumi (1764-1790)* (Turijn, Einaudi, 1969, 1976, 1979, 1984, 1987).

Met het eerste stuk van een vijfde deel (dat nog twee vervolgen zal krijgen) heeft de Italiaanse historicus zijn magnum opus over de hervormingsbewegingen van de achttiende eeuw vrijwel afgerond. Zijn streven was met de in 1969 begonnen serie de achttiende-eeuwse wortels van de moderne wereld bloot te leggen en, in zijn eigen woorden geformuleerd, de uitwerking na te gaan van 'de politieke wil grenzen te overschrijden, de verhouding tussen boeren en heren, tussen rechters en veroordeelden te wijzigen'. Venturi heeft een ontzagwekkende hoeveelheid bronnen, bestaande uit traktaten, pamfletten, archiefbescheiden, gazetten etc. bestudeerd om de ontwikkelingen in de Europese landen te volgen. Italië staat nu eens in het middelpunt dan weer aan de periferie van zijn verhaal en Italianen nemen een belangrijke plaats in bij de uitwisseling van gedachten.

Bij het verschijnen van het vierde deel ontstond in een Italiaanse krant (*La Repubblica*, 21-ix, 12-x, 16-x, 20-x, 23-x, 25-X-1984) een discussie in hoeverre Venturi's geschiedschrijving nu een laatste specimen zou zijn van een historiografie, die de op dat moment hooggeschatte waarden van een land wil uitdragen en er zeker van is dat achter de gebeurtenissen in het verleden een rationele kern zit. In dit geval zou alle 'revolutionaire spanning' hebben moeten leiden tot de Franse revolutie. Na een ontkenning van de kant van Venturi die zei alleen de feiten 'hoekig als stenen' bijeen te hebben willen halen en ze aldus te laten spreken, bleef de opponent beklemtonen, dat feiten belangrijk waren evenals de keuze van de problemen die aan de orde werden gesteld, maar dat het interpretatievraagstuk voor het tot stand komen van een historisch oordeel hiermee niet afgedaan was: immers *een* juiste interpretatie bestaat niet in de geschiedschrijving.

Deze principiële en theoretisch interessante discussie is ook voor Nederlanders van belang daar Venturi bij twee gelegenheden aandacht besteedt aan de gebeurtenissen in ons land. In deel I (231-271) betreft het de opstand in de republiek Genua tegen de Oostenrijkse bezetters in 1746. Hij bekijkt deze ontwikkelingen in verband met de voorvallen in de Republiek in de twee volgende jaren. Beide ziet hij in het kader van zijn vraagstelling wat er in de achttiende eeuw nog onder republikanisme werd verstaan in een Europa dat door grote monarchieën werd beheerst. Opvallend is dat Venturi meent te kunnen vaststellen dat er in de Republiek een soort op eenzelfde Europese oorsprong teruggaande republikeinse solidariteitsgevoelens bestonden ten opzichte van de zuidelijke zusterrepubliek. De auteur doet dit vooral aan de hand van de Franstalige kranten uit de

Republiek en in het bijzonder van die welke volgeschreven werden door Jean Rousset de Missy, wiens denkbeelden hij vereenzelvigd met de republikeinse strevingen in de Verenigde Provinciën. Men mag zich echter afvragen of diens ideeën en standpunten in deze jaren dezelfde waren als die der autochtone Nederlanders en in het bijzonder van de Doelisten. Onderzoek in de Nederlandstalige pers levert daarentegen weinig sympathie op voor de Genuezen, die nota bene de aartsvijand van Nederland op dat moment, Frankrijk, te hulp hadden geroepen. De aanwezigheid van de prins van Oranje richtte de aandacht in de Republiek geheel op de eigen traditionele mogelijkheden.

De tweede gelegenheid, waarbij Venturi aandacht aan de Republiek wijdt is in deel IV te vinden. In ruim honderd bladzijden (504-614) bespreekt hij de gang van zaken hier in de jaren zeventig en tachtig. De auteur stelt eerst de bespiegelingen van Gabriel François Coyer, Denis Diderot, Antoine Marie Cerisier en van de Italiaan Carlantonio Pilati aan de orde. Zij allen analyseerden na of tijdens hun verblijf hier de positie waarin de Republiek verkeerde. Venturi vraagt zich weer af in hoeverre zij een al dan niet 'democratisch' republikaanisme tegenover de monarchie als tyrannie stelden. Hoe moesten oude vormen en nieuwe ideeën, zoals zij bijvoorbeeld in de jonge Verenigde Staten werden verwezenlijkt, met elkaar worden geïntegreerd? Tussen dit alles door komt de katalyserende functie van het bezoek van de Corsicaanse vrijheidsheld Paoli ter sprake. Daarnaast behandelt Venturi ook de contacten van François Hemsterhuis en Rijklof Michael van Goens met Diderot. Vervolgens gaat de auteur in op de steeds feller wordende tegenstellingen in de Republiek in de jaren tachtig. Aan de hand van onder andere de werken van Kossmann, Leeb en Schama geeft hij deze globaal aan. Erg concreet is het relaas niet en partijprogramma's worden niet besproken, hooguit genoemd, zoals het geval is met de 'Grondwettige Herstelling'. Wel signaleert hij dat zij een steeds meer democratisch geïnspireerd karakter kregen. Ook internationaal was de positie van de Republiek verzwakt, zoals aangetoond werd door de vierde Engelse oorlog en — minder belangrijk — door het conflict met Venetië over de affaire Zanolich. Venturi's belangrijkste bronnen voor dit verslag zijn de gazetten, veelal Italiaanse of Franse. Het gebruik ervan verlevendigt zeker het tableau maar draagt het grote gevaar in zich dat allerlei geruchten of onnauwkeurigheden in het boek hun plaats vinden. Dit risico is Venturi soms fataal geworden. Mag men een aanduiding van de Staten van Holland als 'Stati generali d'Olanda' niet erg vinden ernstiger wordt het wanneer de belegering van Kattenburg in Amsterdam (1787) zich voor hem in Den Haag blijkt af te spelen, daar de correspondent uit die stad schreef (592). Na de restauratie geeft de schrijver nog de opvattingen weer van Mirabeau, Mandrilion en de Italiaan Giovanni Ferri over verleden en toekomst van de Republiek.

Het doorzettingsvermogen, de brede culturele belangstelling en de eruditie waarmee Venturi dit levenswerk volbrengt wekken grote bewondering. Speciaal met betrekking tot de gedeelten over de Republiek blijft de lezer zich echter afvragen hoe Venturi de ontwikkelingen daar eigenlijk interpreteert. Waren de gebeurtenissen er, en met name in de tweede helft van de eeuw, zonder meer een voorbode van wat later in de Franse revolutie zou komen? Het lijkt er inderdaad op dat de Italiaanse historicus deze visie aanhangt. Of had de gang van zaken — indien niet afgebroken — een eigen loop kunnen nemen? Het is de oude vraag naar de continuïteit of discontinuïteit in deze periode van de Nederlandse geschiedenis.

E. O. G. Haitsma Mulier

F. A. Brekelmans, *Twee eeuwen Broese. Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Koninklijke Drukkerij Broese en Peereboom BV te Breda 1784-1984* (Breda: Koninklijke Drukkerij Broese en Peereboom, 1984, 168 blz., niet in de handel).

In het najaar van 1984 bestond er in Breda een ongekende belangstelling voor de geschiedenis van het plaatselijke boekenbedrijf. In het Stedelijk en Bisschoppelijk Museum vond een thematische tentoonstelling plaats rond 'Drie eeuwen Bredase boeken 1604-1900' (sic) en Brekelmans, oud-stadsarchivaris van Breda, legde in deze maanden de laatste hand aan een gedenkboek over het jubilerende bedrijf Broese en Peereboom. Breda heeft als boekenstad nauwelijks een rol van nationale betekenis gespeeld, doch de activiteiten, de produkten en de organisatie van de weinige plaatselijke boekenbedrijven zijn een nadere studie waard. Deze lokale 'boekhandelaren' vervulden immers binnen het socio-culturele bestel van een stad of regio een essentiële rol als uitgevers en verspreiders van het gedrukte woord; ze maakten de overdracht mogelijk van politieke, godsdienstige en culturele waarden.

Brekelmans onderzocht in opdracht van de directie van Broese en Peereboom de ontwikkeling en de lotgevallen van dit volgens hem oudst bestaande typografische bedrijf van Noordbrabantse origine. In het bijzonder wilde hij aandacht schenken aan de persoonlijke leefomstandigheden van de eigenaren. Helaas vormde het nagenoeg ontbreken van een bedrijfsarchief, dat nog in 1967 op de Bredase Markt aanwezig was, maar bij een verhuizing als ballast werd vernietigd, voor de voormalige archivaris een groot probleem. De bedrijfsgeschiedenis diende aldus indirect te worden gereconstrueerd, hetgeen de auteur op tal van onvermijdelijke lacunes deed stuiten. De Drukkerij Broese en Peereboom heeft met deze jubileumuitgave haar onvergeeflijke fout willen corrigeren. Ze is erin geslaagd om haar in 1975 verleend predikaat Koninklijke alle eer aan te doen: het uit de Garamond gezette en op 115 grams houtvrij halfmat MC gedrukte boekwerk, rijkelijk geïllustreerd, fraai opgemaakt en vakkundig ingebonden, is voorwaar een 'koninklijk' geschenk voor iedere bibliofiel.

Brekelmans geeft van iedere eigenaar een biografische schets, waarbij hij soms overvloedig gebruik maakt van genealogische en notariële gegevens, alle uiterst consciëntieus door de kenner van het Bredase gemeentearchief geannoteerd. De rijkdom en de sociale status van de verschillende achtereenvolgende boekdrukkers kunnen vooral uit de begrafenisnotulen van ieder van hen worden afgelezen. Helaas schenkt de auteur wat minder aandacht aan de bijzondere plaats van deze Bredase boekonderneming met een duidelijk protestantse signatuur in een overwegend katholieke stad, ook al wordt deze moeilijke uitgangspositie in het voorwoord wel gesignaleerd (8). Aldus wordt ook te weinig (slechts zijdelings) ingegaan op het uitgeversfonds — een lijst van uitgegeven boeken ontbreekt echter volledig — en het exclusieve karakter van deze boekhandel. Daardoor blijft de vraag voor de lezer onbeantwoord welke betekenis 'de enige protestantsche boekhandel en drukkerij' in Breda voor haar specifieke klantenkring heeft gehad, te weten voor de bestuurselite, de docenten van het middelbaar onderwijs en de in 1828 gestichte Koninklijke Militaire Academie, evenals de predikanten uit Breda en omgeving. Eveneens blijft onduidelijk in hoeverre de emancipatie van de katholieken en de verzuiling een andere uitgeverspolitiek voor het drukkershuis teweeg hebben gebracht.

Vanwege deze lacunes komt de boekhistoricus maar gedeeltelijk aan zijn trekken en